
ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԱՐՄԱՎԻՐՈՂ
ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ՆՎԱՐԴ ՏԻՐԱՅՅԱՆ

Որևէ վայրում երբևէ հաստատված պաշտամունքը սրբության մեծ իներցիա է հաղորդում այդ տարածքին: Տեղանքի ձեռք բերած պաշտամունքային բնույթը շատ մնայուն է՝ այն կարող է տնել հազարամյակներ: Պաշտամունքները վերանվանվում են և վերափոխվում, բայց սրբավայրերի սրբազան էությունն ու դրանց պաշտամունքի առանձնահատկությունները պահպանվում են: Կրոնական նոր համակարգի անցնելիս հին պաշտամունքի վայրում նոր պաշտամունքը հաճախ ուղղակի ներդրվում էր հնի վրա (օրինակ, հին տաճարը վերանվանվում էր դիցաբանական նոր կերպարի անունով, նորը կառուցվում էր հնի ավերակների վրա կամ կողքին և այլն): Նոր կերպարը ժառանգում էր նախորդի բնութագրերը, այսինքն՝ տեղի էր ունենում, կարելի էր ասել, ուղղակի հին կերպարի անվանափոխություն, որը կարող էր ուղեկցվել նաև պաշտամունքի որոշ փոփոխություններով: Բհարկե, հին կերպարը նորով փոխարինելիս նոր համակարգում ընտրվում էին հնին քիչ թե շատ համապատասխանող կերպարներ (գործառույթների, ծեսերի որոշ նմանություններ, անունների նմանություն և այլն):

Հայոց ավանդական պատմագրության մեջ՝ Արմավիրի հնագույն պատմությունը ներկայացվում է այսպես: Հայոց առաջին նախնի Հայկ նահապետի ավագ որդին՝ Արամանյակը (տարբերակներ՝ Արամենակ, Արմենակ), Հայկի գավառից՝ Հարքից տեղափոխվում է Արարատյան դաշտ և հաստատվում Արագած լեռան ստորոտին: Արա որդի Արամայիսը (տարբերակ՝ Արմայիս) այդտեղ բնակավայր է հիմնում և այն կոչում իր անունով՝ Արմավիր (հին՝ Արմաիր): Մի քանի սերունդ հետո սրանց հետնորդներից Արամ նահապետը, ընդարձակելով Հայաստանը բոլոր կողմերից, փաստորեն, ստեղծում է մի նոր Հայաստան և դառնում հայոց երկրորդ էպոնիմը (հմնտ. հայերի օտարալեզու արմեն ցեղանունը): Արամին հաջորդում է նրա որդի Արա Գեղեցիկը, որը, մերժելով Ասորեստանի թագուհի վավաշտո

¹ Ա. Պետրոսյան. Հայկական դիցաբանի հնագույն աղբյուրները. – ՊԲՀ, 2004, -2, էջ 206, նույնի՝ Արամագր. կերպար, պաշտամունք, նախատիպեր, Երևան, 2006, էջ 4–5, A. Petrosyan. State Pantheon of Greater Armenia: Earliest Sources. – “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, № 2, 2007, p. 175. Ուրարտական և նախուրարտական պաշտամունքային կառույցներից մինչև քրիստոնեական միջնադար հասած սրբավայրերի մեծաքանակ օրինակներ տե՛ս Ա. Համայան, Հ. Մանասյան. Ուրարտական պաշտամունքային կառույցների և քրիստոնեական սրբավայրերի առնչությունների շուրջ. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, 2001, էջ 222–233:

² Մովսիս Խորենացու պատմություն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեանի եւ Մ. Հարությունեանի, Տիգրիս, 1913 (այսուհետ՝ Խորենացի), Ա, Ժ-Բ, Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, աշխատութեամբ Մ. Մալխասյանի, Երևան, 1939, Ա:

Շամիրամի սերը, զոհվում է նրա դեմ պատերազմում: Արային հաջորդում է նրա նույնանուն որդին: Մրա հաջորդ Անուշավանի մասին ասվում է, որ նա նվիրված էր Արմավիրում գտնվող Արամանյակի սուսի ծառերին, որոնց տերևների սուսափյունով գուշակություններ են արվել, և այդ պատճառով կոչվել է Սոսանվեր (հին՝ Սուսանուեր):

Շատ դարեր անց Վաղարշակ արքան Արմավիրում մեհյան է շինում և այնտեղ կանգնեցնում արեգակի, լուսնի և իր նախնիների արձանները (Խորենացի, Բ, Ը): Նրա թոռ Արտաշեսը Փոքր Ասիայից Արտեմիսի, Հերակլեսի և Ապոլոնի պղնձաձուլյ ոսկեգօծ արձաններ է բերում Արմավիրում կանգնեցնելու համար, բայց այնտեղ կանգնեցվում են միայն Արտեմիսի և Ապոլոնի արձանները: Վահունի քրմերը, որոնք իրենց Հերակլես-Վահագնի ժառանգներն էին համարում, Հերակլեսի արձանը տանում են Տարոն և հաստատում իրենց գյուղում՝ Աշտիշատում: Հաջորդ արքա Տիգրան Միջինը (այսինքն՝ Տիգրան Մեծը), որը, իբրև առաջին գործ, մեհյաններ է կառուցում և դրանցում հունական քրմեր ու արձաններ հաստատում, զրկում է Վահունիների տոհմը քրմության պաշտոնից և հարքունիս գրավում նրանց գյուղը (Խորենացի, Բ, Ժբ, Ժդ):

Պատմվում է նաև, որ Երվանդ արքան կառուցում է Բագարան քաղաքը և այնտեղ տեղափոխում Արմավիրի արձանները: Մրան հաջորդած Արտաշեսը հիմնադրում է Արտաշատ մայրաքաղաքն ու այնտեղ կառուցված մեհյաններ տեղափոխում Բագարանի արձանները: Վերջիններս փշրվում են պարսից Սասանյան Արտաշիր արքայի կողմից, որը ժամանակավորապես գրավում է Հայաստանը և փորձում զրադաշտականություն հաստատել (Խորենացի, Բ, հէ): Իսկ Արտաշատի տաճարները կործանվում են քրիստոնեության ընդունման ժամանակ՝ IV դ. սկզբին: Ընդ որում, Ագաթանգեղոսը, պատմելով այդ մասին, աստվածների հունական անունների փոխարեն օգտագործում է հայ-իրանական ձևերը՝ Ապոլոնի փոխարեն Տիր, իսկ Արտեմիսի փոխարեն Անահիտ³: Մրանով վերջանում է արմավիրյան աստվածների պատմությունը:

Շամիրամի պատմական նախատիպը՝ Ասորեստանի Շամուրամատ թագուհին, իշխել է մ. թ. ա. IX դ. վերջին տասնամյակում, իսկ Արայի հայր Արամը պատմական համատեքստում պետք է նույնացվի Ուրարտուի առաջին՝ նույնանուն Արամու արքայի հետ (մ. թ. ա. IX դ. կեսեր): Այսինքն՝ այս հերոսների լեգենդները թվագրվում են մ. թ. ա. IX դարի երկրորդ կեսով՝ Ուրարտուի ձևավորման տարիներով: Հայկից մինչև Արամ և Արա անցնում է յոթ սերունդ, ինչն առասպելաբանական համատեքստում կարող է նշանակել պատմական մի ողջ փուլ: Այսպիսով, Արմավիրի հիմնադրումը պետք է թվագրվի Ուրարտուին նախորդող դարաշրջանով: Դա վաղ երկաթի և ուշ բրոնզի դարաշրջաններն են (մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից հետո), որոնք կարող են գնահատվել որպես մեկ՝ նախաուրարտական փուլ:

Հայաստանում հելլենիստական արձաններ և պաշտամունքներ հաստատող արքաներից Արտաշեսը, ակնհայտորեն, Արտաշես Առաջինն է, Տիգրանը՝

³ Ագաթանգեղայ պատմություն հայոց, աշխատությանը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Տփղիս, 1909, 778, 779:

Տիգրան Մեծը: Երվանդը խորհրդանշում է Երվանդյան արքայատոհմի վերջին իշխողին, իսկ Վաղարշակը լեգենդար կերպար է: Այսպիսով, այս իրողությունները պետք է թվագրվեն Արտաշիսյաններին նախորդող ժամանակներից մինչև Տիգրան Մեծի դարաշրջանը (մ. թ. ա. III–I դդ.):

* * *

Այստեղ ակնհայտ պատմական են հելլենիստական արձանների ներմուծումը Հայաստան, դրանց հետագա տեղափոխումը Արտաշատ և արձանների ու տաճարների կործանման պատմությունները: Մինչդեռ քաղաքի հիմնադրման և նախնական պատմության մասը խարսխված է ժողովրդական՝ առասպելախառն զրույցների վրա: Համահունչ անուններով Արամանյակն ու Արամայիսը, որոնցից երկրորդը քաղաք է կառուցում, կարող են ընկալվել որպես առասպելական երկվորյակների հաջորդական դարձած հետագա ձևափոխությունը⁴:

Հայոց ազգածին ավանդությունը, որն իրականում հայոց առաջին վեպն է (Էպոսը), ինչպես և հաջորդ վիպական որոշ այլ շարքեր, բաղկացած է երկու ցիկլից: Արամը, որպես հայոց երկրորդ էպոնիմ, կրկնում է Հայկի կերպարը: Նա, Մ. Աբեղյանի արտահայտությամբ, Հայկի «երկրորդ տիպարն» է⁵: Արամի որդի Արան էլ՝ Արարատ նահանգի և Արարատյան դաշտի («դաշտն Արայի») էպոնիմը, որպես այդպիսին, կրկնում է Արամանյակի՝ Արարատյան դաշտի առաջին հայ բնակչի կերպարը: Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Արամ-Արա հաջորդական հերոսների զույգը Հայկ-Արամանյակ զույգի «երկրորդ տիպարներն» են: Արա Գեղեցիկը ներկայացնում է մերձավորարևելյան «զոհվող» կամ «մեռնող ու հառնող» աստծու հայկական տարբերակը⁶: Առասպելի հիմնական հերոսն է գեղեցիկ պատանի աստվածությունը, որը զոհվում է մեծ մայր դիցուհու սիրո պատճառով: Արայի պատմության մեջ դիցուհու դերում հանդես է գալիս Ասորեստանի՝ Նինվեի թագուհի Շամիրամը (հուն. Սեմիրամիս): Այս անունը, ինչպես տեսանք, պատմական է և ուրեմն՝ համեմատաբար նոր: Ի՞նչ պիտի լիներ դիցուհու հին անունը:

Առասպելաբանական համատեքստում պարզ է՝ Նինվեի առասպելական թագուհին իրականում Նինվեի հին աստվածուհու վիպականացած կերպարն է: Նինվեի հնագույն դիցուհին խուռիական Šauška-ն է, որն առաջին

⁴ Ա. Պետրոսյան. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան, 1997, էջ 30, A. Y. Petrosyan. The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic. Washington DC, 2002, pp. 71, 115–121. Երկվորյակային կերպարները կրում են նույնարմատ կամ նմանահունչ անուններ (Երվանդ-Երվագ, Սանասար-Բաղդասար, հմմտ. հռոմ. Ռեմոս-Ռոմուլոս, օս. Ախսար-Ախսարթագ և այլն), կառուցում են նոր քաղաք՝ նոր ավանդույթի սկիզբը և, որպես հետևանք իրենց հիերարխիկ տարբերակման երբեմն ներկայացվում որպես ավագ ու կրտսեր եղբայրներ կամ նույնիսկ հայր ու որդի (ինչպես, օրինակ, Հովհան Մամիկոնյանի Տարոնի պատմության մեջ Գիսանե և Դեմետր երկվորյակային կերպարները ներկայացվում են մեկ որպես եղբայրներ, մեկ որպես հայր ու որդի):

⁵ Մ. Աբեղյան. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 55:

⁶ Ա. Մատիկյան. Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, Ն. Ադունց. Հին հայոց աշխարհայացքը. Պատմական ուսումնասիրություններ. Փարիզ, 1948, Գ. Ղափանցյան. Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944, Ա. Պետրոսյան. Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս. հնդեվրոպական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, էջ 157–169:

անգամ հիշվում է մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջին, Տաւսա անունով (-k- տարրն ածանց է, որը բացակայում է անվան հնագույն տարբերակում), իսկ հետագայում նույնացվել է որպես «Նինվեի Բշտար»⁸ (միջագետքյան մեծ դիցուհու՝ Բշտարի տարբեր քաղաքներում պաշտվող կերպարները տարբեր էին իրարից)⁹: Հնարավոր է, որ այդ կերպարը ծագում է Նինվեի շրջանի հնագույն՝ մինչխուրթական բնակչության կրոնից, բայց, խուրթիները, փոխառելով հին կերպարը, իրենց՝ խուրթական անունով էին կոչել նրան (Տաւսա-ն խուրթիերեն իմաստավորվում է որպես «Մեծ, Հոյակապ»): Այս Բշտար-Շաուշկան կոչվել է նաև ուղղակի «Նինվեի թագուհի», «նինվեուհի», և նրա խուրթական անունը հիշվել է Նինվեում մինչև մ. թ. ա. VIII դ. վերջը, այսինքն՝ տասնհինգ դար: Թեև գիտական գրականության մեջ ընդունված է այս անունը տառադարձել շ-ով՝ Շաուշ(կ)ա, բայց այն հնչել է u-ով՝ Մաւսա, Մաուսկա (ասորեստանյան, ապա և խուրթական ու խեթական սեպագրում ճ-ով հաղորդվել է s հնչյունը): Նրա պաշտամունքը մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակից լայն տարածում է ունեցել, հասնելով մինչև Փոքր Ասիա՝ Խեթական կայսրություն:

Հայերենում Մաւսա-ն պիտի դառնար *Մաւս (վերջին վանկի կանոնավոր անկմամբ), իսկ հետո՝ Սօս/Սոս: Արայի որդի Արան, կարելի է ասել, ուղղակի Արայի կրկնակն է. նա Շամիրամի հովանավորյալն էր և մեռնում է Շամիրամի հետ (Խորենացի, Ա, Բ): Կարելի է կարծել, որ նա ուղղակի նույն Արան է, այսինքն՝ Արան գոհվելուց և վերակենդանանալուց հետո, որն ապրեց Շամիրամի հետ և հենց նրանից էլ սերեց իր որդուն՝ Սոսանվեր Անուշավանին: Խորենացին այս անունը մեկնաբանում է «սաւս(ի) ծառերին նվիրված», բայց այն պետք է նշանակել «Մաւս-ի նվեր», «Մաւս-ի տուրք (որդի)»: Սա է առավել հավանական մեկնաբանությունը հին անվանաբանության համատեքստում, ուր բազում են «(որնէ) աստծուց տրված» նշանակությամբ անունները (հմմտ. հայ. Աստվածատուր, ռուս. Բոգդան և այլն)¹⁰:

⁷ К. Вильке. Ти'амат-Башти и богиня Ша(в)уш(к)а ниневийская. – «Древний Восток», 15. Ереван, 1988, с. 24, прим. 3; Հմմտ. G. Beckman. Ishtar of Nineveh Reconsidered. – “Journal of Cuneiform Studies”, № 50, 1998, p. 2, n. 14.

⁸ Այս մասին տե՛ս, օրինակ, E. Laroche. Glossaire de la langue hourite. Revue hittite et assyrienne. T. XXXIV-XXXV, Paris, 1976-77, p. 220; G. Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London, New York, 1991, p. 150 և հատկապես G. Beckman. Նշվ. աշխ.:

⁹ И. М. Дьяконов. Архаические мифы Востока и Запада. М., 1990, с. 229, прим. 129; G. Beckman. Նշվ. աշխ., էջ 3-4:

¹⁰ Սոսանվեր Անուշավանի այս մեկնաբանությունը տե՛ս Հ. Հմայակյան. Սոսանվեր Անուշավանը և նրա կովկասյան ու խուրթական գուգահեռները. – Մերձավոր Արևելք II. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, Երևան, 2005, էջ 28-34: «Որնէ աստծու տուրք» կաղապարով անունները բազում են խուրթիներում (ինչպես և այլ հին լեզուներում) և կազմվում են հետևյալ կաղապարով. Ar(i)-N կամ N-ari, որտեղ N-ն աստծու անունն է, իսկ ar(i)-ն, ar- «տալ» արմատից, «տուրք, տված» (հմմտ. հուն. Դորոթեա և Թեոդորոս «աստծու տուրք»՝ նույն արմատների շրջված հերթականությամբ ստեղծված անունները): Ar-Šauška անձնանունն ավանդված է Նուզիից (L. J. Gelb, P. M. Purves, A. A. MacRae, A. A. Nuzi. Personal Names. Chicago, 1963, p. 253): Ուշագրավ է և ar(i)-հիմքի համահնչյունությունը Արա- տարրով սկսվող ազգածին նահապետների անունների հետ:

Այսպիսով, կարելի է կարծել, որ սաւս-ը հայ հերոսի անվան մեջ խուռիական դիցուհու հիշողությունն է: Հավանական է, որ համահունչ անվանումով սաւս կամ սաւսի ծառը լինէր դիցուհու սիմվոլը: Հատկանշական է, որ Արայի կրկնակ «գոհվող աստվածներից» Ադոնիսն ուղղակի ծնվում է գմուռսենուց, իսկ Ատտիսը՝ նոնենուց կամ նշենուց: Ուրեմն, Անուշավանը Արամանյակի՝ «առաջին Արայի» ծառերի նվերը/տուրքն է կամ որդին (հմմտ. Ադոնիսի ծնունդը գմուռսենուց): Համապատասխանաբար, Արամանյակի առասպելում կարող է վերականգնվել Սաւս(ա) (Շաուշկա) դիցուհին որպէս Արամանյակի զուգորդ:

Ծառերի տերևների սոսափյունով գուշակությունները և պատգամախոսարաններից կից սրբազան պուրակները հայտնի են և այլուրեք: Այսպէս, անտիկ ավանդույթում գուշակություններ էին անում Դոդոնեի կաղնու տերևների սոսափյունով, հայտնի էին և Ապոլոնի որոշ պատգամախոսարանների մերձակա սրբազան պուրակները: Հաշվի առնելով, որ հետագայում Արմավիրում հաստատվում է արև-Ապոլոնի պաշտամունքը, Կամիլյա Տրեքը եզրակացրել է, որ Արմավիրում հնուց ի վեր եղել է արև աստծուն նվիրված պաշտամունք և պատգամախոս¹¹: Ապոլոնը Հայաստանում նույնացվել էր Տիրի հետ, և Ագաթանգեղոսը, պատմելով Արմավիրից Արտաշատ տարված Տիր-Ապոլոնի մասին, հիշում է, որ նրա մեծյանը գտնվում էր Երազամոյն կոչված վայրում, իսկ նրա պաշտամունքը բնութագրում որպէս «երազացոյց երազահան» (Ագաթանգեղոս, 778): Ըստ այդմ, Տիրը ներկայացնում է պատգամախոսական գործառնություն ունեցող հին արև աստծու ժառանգը: Առասպելի տրամաբանության համաձայն՝ այդ աստվածը պետք է լինէր Արամանյակը, որին էին նվիրված ծառերը:

Գրաբարյան սաւս, սաւսի (նոր՝ սոս, սոսի) բառերը մեկնաբանվում են որպէս «բարդի», «կաղամախի», «մայրի», «սոճի», «նոճի» և կամ, ինչպէս առավել ընդունված է նոր հայերէնում, «չինար, արևելյան պլատան»¹²: Նշված բոլոր ծառերի ընդհանուր հատկանիշն է բարձրությունը (հմմտ. «չինարի/բարդու հասակ» արտահայտությունը) և այլն, և հնարավոր էր ենթադրել, որ սաւս(ի) բառը հնում նշանակել է ուղղակի «բարձր, մեծ, սլացիկ ծառ» ու վերագրվել տարբեր ծառատեսակների (հմմտ. խուռ. šašša «մեծ, հոյակապ», նույնն է և հայ. սաւս «սեզ, պերճ», թերևս, փոխառված խուռերէնից. նշված բոլոր ծառերը աչքի են ընկնում բարձրությամբ, վեր ձգվող սլացիկ, նետաձև հասակով): Բնչևէ, Արամանյակի արևային կերպարի առնչությամբ սաւս բառի առավել հավանական նշանակությունն է թվում բարդին: Հայոց մեջ մինչև ուշ ժամանակները պահպանվել էր արևորդիների աղանդը, որոնք, արևի հետ միասին (որը նույնացրել են Քրիստոսի հետ), պաշտել են բարդի ծառը¹³:

¹¹ К. В. Тревер. Очерки по истории культуры древней Армении. М.–Л., 1953, с. 105.

¹² Նոր բառգիրք հայկազյան լեզուի, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 768:

¹³ Ն եր ս ե ս Շ ն ո ռ հ ա լ ի. Թուղթ ընդհանրական, Էջմիածին, 1865, էջ 311–312: Արևորդիների մասին տես հատկապես Р. М. Бартиян. Еретика ареворди (“Сыны солнца”) в Армении и Месопотамии в послании армянского католика Нерсеса Благодатного.– Հ. Բ ա թ թ ի կ յ ա ն. Հայբուկանդական հետազոտություններ, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 127–137:

Արմավիր անունը Հայկական լեռնաշխարհի և մերձակա ժողովուրդների հին ու նոր լեզուներից կարող է ստուգաբանվել միայն ինթական հիմքերով՝ *arma-* + *pir-* «լուսնի (աստծու) տուն», որտեղ «տունը» կարող է նշանակել նաև «տաճար, բնակավայր, շրջան»։ *Armapir-*ը, ըստ հայերենի զարգացման օրինաչափությունների, պիտի դառնար Արմաիր¹⁴։ Այս մեկնաբանության օգտին են խոսում հետևյալ փաստարկները։ Արմավիրի էպոնիմի՝ Ար(ա)մայիսի հետ համարյա նույնական *Armais* անունը, հունական հաղորդմամբ, հայտնի է Արևմտյան Փոքր Ասիայից՝ Լիկիայից և համարվում է կապված անատոլիական լուսնաստծու հետ¹⁵։ Լուսնաստվածը, որպես այդպիսին, հայոց հին ավանդույթում հիշվում է միայն Արմավիրի առնչությամբ, երբ Վաղարշակը մեհյան է շինում նվիրված իր նախնիներին, արևին ու լուսնին։ Այստեղ արևը պիտի կապվեր Արամանյակի, իսկ լուսինը՝ Արամայիսի կերպարների հետ։ Արմավիրի երկրորդ մասի՝ «տուն (= տաճար)» մեկնաբանության համար հմմտ. Խորենացու և Մերեռսի տեղեկությունը՝ Արամայիսը կառուցում է Արմավիրը որպես իր «տուն բնակութեան»։ Արմավիրի այս «լուսնային» ստուգաբանությունը հաստատվում է նաև նրա և Վրաստանի մայրաքաղաք Արմազիի շուրջը եղած առասպելների զարմանալի նմանությամբ և վերջինիս նույնանման ստուգաբանությամբ անատոլիական «լուսին, լուսնաստված» *arma-ից*¹⁶։ Սա ցույց է տալիս, որ հերոսի անվան առաջնային ձևն է Արմայիս, իսկ Արամայիսը երկրորդային է՝ ստեղծված Արամ և Արա անունների ազդեցությամբ։

Լուսինը և արևը տարբեր ժողովուրդների առասպելներում ու լեզուներում հանդես են գալիս փոխկապակցված՝ որպես հայր ու որդի, երկվորյակներ, եղբայրներ, քույր ու եղբայր¹⁷։ Արամանյակի արևային բնույթը հիմնավորում է Արամայիսի կապը լուսնի հետ՝ Արամանյակն ու Արամայիսը վերականգնվում են որպես երկվորյակներ, արևի և լուսնի դիցաբանական մարմնավորումներ¹⁸։

¹⁴ Ա. Պ ե տ Ր Ն Ս Յ Ա Ն. Խեթերենի հետքեր Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում և հարավ-արևելքում. Խաղյան գործությամբ...- Հոդվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու ծննդյան 100-ամյակին, Երևան 2010, էջ 65-77, հմմտ. Г. А. Капанцян. Историко-лингвистические работы, т. 2. Ереван, 1956, с. 49-50:

¹⁵ P. Howink ten Cate. The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period. Leiden, 1961, p. 132. Հայ և լիկիական անունների համեմատությունը տե՛ս Գ. Ջ ա հ Ն Լ կ Յ Ա Ն. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձանունների լեզվական աղբյուրները.- ՊԲՀ, 1981, -3, էջ 53:

¹⁶ Արմազի քաղաքի և նրա էպոնիմ աստծու այս ստուգաբանությունն առաջարկել է Ա. Բոլտունովան (А. И. Болтунова. К вопросу об Армази.- «Вестник древней истории» (далее - ВДИ), 1949, ¹ 2, с. 228-240), որը դարձել է անվան առավել ընդունված մեկնաբանությունը. տե՛ս, օրինակ, Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954, с. 420-421; А. М. Апакидзе. Языческий пантеон Картли античного периода.- Очерки истории Грузии, т. 1. Тбилиси, 1989, с. 394. Այս հարցի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ա. Պ ե տ Ր Ն Ս Յ Ա Ն. Արմավիր և Արմազի. հայ-վրացական հնագույն առնչություններ.- Գիտաժողովի նյութեր նվիրված Մովսես Խորենացու ծննդյան 1600-ամյակին, Վանաձոր, 2011, էջ 67-94:

¹⁷ В. В. Иванов. Лунарные мифы.- Мифы народов мира, т. 2. М., 1982, с. 78.

¹⁸ Արևի և լուսնի՝ որպես երկվորյակային էությունների վերաբերյալ հայկական բանահյուսության և առասպելաբանության համատեքստում տե՛ս Ա. Հ ա Ր Ն Լ Յ Ն Ա Ն. Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 49-57, 340-349:

Հայկի որդի Արամանյակի և նրա հաջորդ Արամայիսի անունները համահունչ են Արամ նահապետի՝ հայոց երկրորդ էպոնիմի անվանը և, նույնիսկ անկախ իրենց իրական ստուգաբանությունից, կարող են ընկալվել որպես Արամ – հիմքի ածանցյալներ: Հատկանշական է, որ եթե, ըստ Խորենացու, օտար ազգերը սկսել են հայերին արմեններ կոչել Արամի անունից, ապա Մեքեոսի մոտ շեշտվում է Արամանյակ/Արմենակի ազգածին դերը, որից կարելի է ենթադրել, որ նա է համարվել ցեղանվան էպոնիմը¹⁹:

Վաղարշակը ներկայացվում է որպես պարթևական Արշակ արքայի եղբայրը, հայոց Արշակունի արքայատոհմի հիմնադիրը: Նա, համահունչ անունով իր եղբոր հետ, կազմում է ևս մի երկվորյակային տիպի զույգ: Ընդհանրապես, հայոց ավանդության մեջ նշանավոր բոլոր տոհմերը սկիզբ առած են համարվել երկվորյակներից կամ երկվորյակային բնույթի կերպարներից (Երվանդունիներ՝ Երվանդ-Երվազ, Արշակունիներ՝ Արշակ-Վաղարշակ, Մամիկոնյաններ՝ Մամիկ-Կոնակ, Բագրատունիներ՝ Բագամ-Բագարատ, Արծրունիներ ու Գնունիներ՝ Մանասար-Արդամոզան և այլն)²⁰: Վաղարշակն այդ համատեքստում երկրորդ՝ կրտսեր երկվորյակն է, ինչպես Արամայիսը: Եվ նա, ինչպես Արամայիսը, նույնպես կապված է Արմավիրի հետ, որն իր թագավորանիստն էր:

Այս պաշտամունքը պիտի շարունակեր տեղի հին ավանդույթը: Արևը և լուսինը, ինչպես տեսանք, կապվել են, համապատասխանաբար, Արամանյակի ու Արամայիսի հետ, և այս տեղեկությունը, տեղանքում պաշտամունքների հարատևման դրույթի համատեքստում, հաստատում է այդ կապը: Այդ դեպքում՝ ո՞ւմ կամ դիցաբանական ո՞ր կերպարին են համապատասխանում արքայի նախնիները:

Արամանյակը և Արամայիսը, եթե դիտվեն եռյակի անդամներ, ապա եռյակի երրորդ անդամը պիտի լինի Հայկը, որպես երկվորյակների հայր, կամ Արամը, որպես «երկրորդ Հայկ» և նրանց հետ համահունչ անուն ունեցող կերպար: Այդ երկուսն էլ, ըստ վերակազմության, ամպրոպի աստծու վիպական ժառանգներն են²¹: Հատկանշական է, որ ամպրոպի աստծու հնդեվրոպական առասպելում նա հանդես է գալիս արևի և լուսնի հետ միասին (տեղայնացվում է վերևում, երկնքում՝ լեռան վրա, ուր

¹⁹ Հմմտ. Մեքեոսի «ազգ Արամենակայ», «որդիք ազգածնին Արամենակայ» և Խորենացու «արք Արամեանք», «Արամեան ազն» արտահայտությունները. տե՛ս Գ. Մարգարյան. Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու պատմության մեջ. – ՊԲՀ, 1998, -1-2, էջ 123: Ար(ա)մանեակ/Արմենակը կապված է արմեն ցեղանվանը, հնարավոր է, բաղադրված (խառնված) է որոշ այլ անունների հետ. տե՛ս Ա. Պետրոսյան. Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006, էջ 80, 135, ծան. 2: Ասվածք, որոշ այլ փաստերի համադրությամբ, հնարավորություն է տալիս արմեն ցեղանվան նոր ստուգաբանություն առաջարկել: Մյուս կողմից, Արամանեակը կարող է մեկնաբանվել որպես հին անատոլիական Arma-nani «Լուսնի (աստծու) եղբայր» անվան ամփոփման՝ հապլոլոգիայի ենթարկված ձևը՝ Armanani > Armani, -ակ ածանցով: Այս անատոլիական անվան վերաբերյալ տե՛ս E. Laroche. Les noms des hittites. Paris, 1966, p. 39: Այս նկարագրական անունը կարող էր փոխարինել արևի աստծու հին, իսկական անվանը:

²⁰ A. Y. Petrosyan. Եզվ. աշխ., էջ 115–121: Արշակի և Վաղարշակի վերաբերյալ այս համատեքստում տե՛ս Լ. Պետրոսյան. Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու վիպական նախատիպերի շուրջ. – Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական հետազոտություններ, V, Գյումրի, 2002, էջ 136–142:

²¹ A. Y. Petrosyan. Եզվ. աշխ., էջ 43–63:

նրա հետ գտնվում են նաև արևն ու լուսինը²²: Հայաստանի առաջին իշխողները և արքաները, ըստ ավանդության, ծագում էին Հայկից ու Արամից: Ըստ այդմ, Վաղարշակի պաշտամունքային եռյակում արքայական նախնիները կարող են, իրոք, համապատասխանել Հայկին և Արամին, ամպրոպի աստվածներին:

Կարծիք կա, որ ծառերի տերևների շարժումով գուշակություններ կատարվել են նաև Ուրարտուում, ուր այդ ծառերը կապվել են Խալդի աստծու պաշտամունքի հետ²³: Ուրարտական դիցարանում հայտնի է մեծ աստվածների եռյակը՝ Խալդի, Թեյշեբա և Շիվինի (համապատասխանաբար՝ գերագույն, ամպրոպի և արևի աստվածներ): Այդ եռյակն ընդունված էր Ուրարտուում և կարող էր Արմավիրում համադրվել տեղական պաշտամունքների հետ: Գործառության տեսակետից այս եռյակների երկու անդամները նույնական են՝ ամպրոպի և արևի աստվածներ, իսկ երրորդները՝ տարբեր, համապատասխանաբար՝ գերագույն և լուսնի աստվածներ: Այդպիսի մոտավոր համադրությունները մշակութային փոխազդեցությունների ժամանակ միանգամայն հնարավոր են և Վաղարշակի եռյակը կարող էր ժառանգած լինել նաև ուրարտական որոշ տարրեր:

Արտաշեսի ժամանակ Արմավիրում, ինչպես նշվեց, կանգնեցվում են Արտեմիսի և Ապոլոնի արձանները: Երրորդ՝ Հերակլեսի արձանը, որը նախատեսված էր կանգնեցնել այնտեղ, տարվում է Տարոն՝ Աշտիշատ (Վահագնի պաշտամունքի կենտրոն): Այս երեք արձանները պիտի համապատասխանեին նախորդ՝ Վաղարշակի եռյակին՝ արև, լուսին, արքայական նախնիներ: Ապոլոնը արևի աստված էր, իսկ նրա երկվորյակ քույր Արտեմիսը՝ լուսնի: Ուրեմն, արքայի նախնիներին պիտի համապատասխանեին Հերակլեսը, որը հայկական դիցարանում նույնացվել է Վահագնի հետ: Պետք է կարծել, որ եթե հնագույն հայկական տիրակալները և արքաները համարվել են սերված Հայկից և Արամից, ապա հելլենիստական դարաշրջանի արքայատոհմերն իրենց համարել են Վահագնի ժառանգներ: Ըստ այդմ, Տիգրան արքայի կողմից Վահունիների՝ Վահագնի ժառանգների քրմության պաշտոնից զրկումը և նրանց գյուղի՝ Վահագնի պաշտամունքի կենտրոնի հարքունիս զրավումը կարող է մեկնաբանվել որպես հենց իր՝ արքայի կողմից Վահագնի ժառանգության ընդունում և նրա քրմության ստանձնում²⁴:

Հայկական նախաքրիստոնեական դիցարանում Վահագնը հանդես է գալիս որպես ռազմի աստված, որից քաջություն էին հայցում (Ագաթանգեղոս, 127): Այսպիսով, Վահագնը համապատասխանում է Արամին՝ ազգածին

²² В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностей. М., 1974, с. 5.

²³ П. Кальмейер. 1983. Символ Халди. – «Древний Восток», 4. Ереван, 1983, с. 184–186.

²⁴ Ա. Պետրոսյան. Տիգրան Մեծի առասպելաբանական կերպարը. – ՊԲՀ, 2008, -2, էջ 175: Այս հարցերի շուրջ, հին Հայաստանի արքաների աստվածացման և պետական պաշտամունքների ժառանգորդության համատեքստում, տե՛ս Գ. Մ. Սարգսյան. Обожествление и культ царей в древней Армении. – ВДИ, 1966, 1 2, с. 3–26; Գ. Ա. Թրապան. Вопросы преемственности официального культа в античной Армении. – «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1985, 1 10, с. 58–65.

ավանդության միակ ռազմական հերոսին: Բայց նա բարդ կերպար է, որն իրենում միավորել է նաև գերագույն՝ ամպրոպի աստծու հատկանիշներ: Այսպես, նա կովելու հաղթել է վիշապներին (Խորենացի, Ա. 1) և կոչվել «վիշապաքաղ» (Ագաթանգեղոս, 809), որն ամպրոպի աստծու կարևոր գործառույթն է: Կարծում են, որ նա ներկայացնում է տեղի հնագույն ամպրոպի աստծու՝ Թեշուր-Թեյշերայի անվանափոխված կերպարը²⁵: Գերագույն (ամպրոպի), արևի և լուսնի աստվածների եռյակ պաշտամունքը, հատկապես հելլենիստական դարաշրջանում, բնորոշ է եղել և Հայաստանի հարևան երկրներին²⁶:

Արամայիսի՝ հետագայում Անահիտ/Արտեմիս դիցուհով փոխարինվելը պայմանավորված պիտի լիներ իրանական Անահիտային լուսնային հատկանիշների վերագրմամբ և հայ-իրանական ու հունական աստվածների սինկրետացման առանձնահատկություններով (առաջին պլան է մղվել աստծու ոչ թե սեռը, այլ կապը լուսնի հետ): Արդեն Աքեմենյանների ժամանակ իրանական Անահիտան համադրվել է փոքրասիական Արտեմիսի հետ: Մյուս կողմից, պետք է նշել, որ զարգացած առասպելաբանական համակարգերում լուսնի դերը, արևի հետ համեմատած, փոքր է (այդպես կարող է բացատրվել, օրինակ, Արամայիսի՝ Արամանյակի որդի համարվելը): Լուսնի պաշտամունքը, հասարակության զարգացման հետ մղվում է երկրորդ պլան, որի արտահայտության դրսևորումներից է նաև լուսնի արական աստվածների՝ դիցուհիներով փոխարինվելը²⁷:

Ինչևէ, լուսնի՝ որպես մեծ աստվածուհու, մեծ աստվածների եռյակի անդամի պաշտամունքը քննարկվող դարաշրջանում լայնորեն հայտնի է տարածաշրջանում: Արժանահիշատակ է Ստրաբոնի (XV. 3. 13) տեղեկությունն այն մասին, որ պարսիկները պաշտում են Ջեսին, Հելիոս-Միթրային և Սելենեին (այսինքն՝ գերագույն, արևի աստվածներին և լուսնի աստվածուհուն), իսկ աղվանները՝ Հելիոսին, Ջեսին և Սելենեին, բայց հատկապես Սելենեին (Ստրաբոն, XI. 4. 7): Այս համալիրը համադրելի է արամավիրյան եռյակի հետ, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ ըստ նույն հեղինակի

²⁵ Վահագնի՝ որպես ամպրոպի աստծու վերաբերյալ տե՛ս Մ. Աբեղյան. Երկեր, հ. Ա, էջ 72, Մ. Հարությունյան. նշվ. աշխ., էջ 83–84, հուն., որպես տեղական Թեշուրի ժառանգի՝ J. Russell. Zoroastrianism in Armenia. Cambridge MA-London, 1987, p. 213, 362 f. И. М. Дьяконов. Նշվ. աշխ., էջ 211, ծան. 48, էջ 224, ծան. 78, Մ. Համայնյան. Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 117–118, ծան. 183, որպես բարդ կերպար՝ A. Y. Petrosyan. The Indo-European and Near Eastern Sources of the Armenian Epic, pp. 34–40, 132.

²⁶ Կարելի է թվարկել նմանօրինակ մի շարք եռյակներ մերձակա երկրներից. հմմտ. օրինակ Պալմիրայի՝ մոտավորապես համաժամանակյա եռյակը (մ. թ. I դ.)՝ գերագույն և ամպրոպային աստված Բաալշամին, արևի աստված Մալաքբել և լուսնի աստված Ազիբոլ/Յահրիբոլ (բոլորը արական), ուշ Աքեմենյան եռյակը՝ Ահուրա Մազդա, Անահիտա, Միթրա (գերագույն, լուսնի և արևի աստվածներ), սրան համապատասխան ուշ հայկական Արամազդ, Անահիտ և Վահագն (վերջինս փոխարինել է Միթրային), հին Վրաստանի եռյակը՝ Քարթլոս (որը հետագայում փոխարինվում է գերագույն աստված Արմազդով), արև և լուսին: Հայկական եռյակի աստվածները համարվում են արքայատոհմի հովանավորներ (նույնը կարելի է ասել և վրացականի մասին), որի համար բերվում են զուգահեռներ մերձակա երկրներից (Բրանում՝ հիշյալ եռյակը, Սելևկյանների մոտ՝ Ջես, Ապոլոն, Արտեմիս և այլն). տե՛ս Г. А. Тирацян. Նշվ. աշխ., էջ 60:

²⁷ В. В. Иванов. Նշվ. աշխ., էջ 79–80:

(XI. 14. 16), Անահիտ/Արտեմիսի ամենամեծ պաշտամունքը բնորոշ է եղել հայերին:

* * *

Արմավիրի բլուրի հնագիտական ուսումնասիրությունն սկսվել է 1880-ին, իսկ համակարգված պեղումները՝ 1962-ից, որոնք, որոշ ընդմիջումներով, շարունակվում են մինչև այժմ²⁸: Հնագիտական նյութը վկայում է, որ Արմավիրի բլուրն իր շրջակայքով եղել է բնակեցված վաղ բրոնզի դարաշրջանից՝ մ. թ. ա. չորրորդ հազարամյակի վերջից: Բլրի ստորոտին և լանջերին պահպանված աստիճանաձև փորվածքների, տարաբնույթ փոստրակների, խորհրդանշանների և հարակից նյութերի հիման վրա բացահայտվում է, որ այն եղել է սրբազան մի կենտրոն: Միջին բրոնզի դարաշրջանին բնորոշ բնակավայրերի անկումից հետո այն նորից ի հայտ է գալիս որպես բնակավայր ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանում (մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի կեսերից): Արմավիրի բլրի արևելյան լանջին, խորը ճեղքվածքի վրա բացահայտվում է մի վաղնջական (ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջանի), մի քանի սենյակ ընդգրկող ժայռափոր պաշտամունքային համալիր, որը համեմատում են Քարքե լեռան (Վահագնի պաշտամունքի կենտրոնի) սրբավայրի և նրա տակ գտնվող «սանդարամետ անդնդոցի» հետ²⁹: Իսկ հյուսիսային լանջին բացվել է մեկ այլ ժայռափոր «սրբարան»՝ նվիրատվության և զոհաբերության սեղաններով: Արժանահիշատակ է և գազաթի մերձակայքից հայտնաբերված ոճավորված աստվածության վաղ երկաթի դարի արձանը³⁰: Այսպիսով, պեղումների արդյունքներից պարզ է դաձել, որ բլուրը եղել է նշանակալի սրբավայր արդեն խոր հնությունից, իսկ ուրարտական նվաճումից առաջ Արարատյան դաշտի այդ շրջանի, եթե ոչ ողջ դաշտավայրի, հիմնական կրոնական կենտրոններից էր³¹:

Ուրարտական նվաճումից հետո սկսվում է Արմավիրի բլրի պատմության մի նոր շրջան: Այն ընդգրկվում է Արգիշթի I-ի մ. թ. ա. 776-ին կառուցած Արգիշթիխինիլի քաղաքի կազմի մեջ, որն ուներ, փաստորեն, երկու կենտրոն իրենց միջնաբերդերով՝ Արմավիրի և ավելի արևմուտք

²⁸ Արմավիրի հնագիտական ուսումնասիրության վերաբերյալ տե՛ս А. А. Мартиросян. Аргиштихинили. Ереван, 1974; Г. А. Тирацян. Урартский Армавир (по данным археологических раскопок).— Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978, с. 106–114; J.-P. Mahé. Le site arménien d'Armawir: d'Ourartou à l'époque hellénistique. Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 1996, № 4, p. 1279–1314; G. Тирац'уан. Armawir.— Revue des études arméniennes, 1998-2000. Т. 27. И. Карапетян, Ж. Хачатрян, А. Канецян. Доурартский Армавир.— ИФЖ, 2004, 1 2, с. 254–275; I. Karapetyan. The “Susi” Temple of Argištihinili-Armavir.— “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies”, V. 2, 2011, pp. 36–43.

²⁹ И. Карапетян, Ж. Хачатрян, А. Канецян. Նշվ. աշխ., էջ 268–274:

³⁰ Գ. Տիրացյան, Ի. Կարապետյան. Արմավիրի պեղումները.— ՀՀ 1989–90 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի թեզիսներ, Երևան, 1991, էջ 78:

³¹ И. Карапетян, Ж. Хачатрян, А. Канецян. Նշվ. աշխ., էջ 274, I. Karapetyan. Նշվ. աշխ., էջ 36:

գտնվող Դավթի բլուրների վրա: Դատելով արձանագրությունների տվյալներից՝ Արմավիրի բլուրը կառուցապատվել է հիմնականում Արգիշթի I-ի որդի Սարդուրի II-ի կողմից: Նա կառուցում է Արմավիրի (այսինքն՝ Արգիշթիխինիլիի արևելյան) ամրոցը, ապա՝ գերագույն Խալդի աստծու «դարպասներ» (սրբազան կառույցների մի տիպ է), Խալդիին նվիրված «սուսի» (տաճարի մի տիպ) և այլն³²: Ըստ Ս. Հմայակյանի՝ ուրարտական արքաներն այստեղ կառուցել են տարբեր տեսակի հինգ տաճար և հիմնել այգիներ ու պուրակներ³³: Դրանցից պեղումների ընթացքում բացվել են միջնաբերդի պարիսպները, պալատական համալիրն իր մառանային տնտեսական սենյակներով, մերձտաճարային բազմասենյականոց համալիրը, «Խալդյան դարպասները», բլրի գագաթի «սուսի» տաճարի հիմքերը, պարսպամերձ զորանոցային կացարաններ, կենցաղային և տնտեսական բազմապիսի շինություններ: Քաղաքի արևելյան՝ Արմավիրի հատվածը տարբերվում է արևմտյան մասից հատկապես իր պաշտամունքային կառույցներով և ներկայանում որպես մի առանձին «սրբազան քաղաք»³⁴, որը, այսպիսով, շարունակում է տեղի՝ սրբազան կենտրոն լինելու հին ավանդույթը:

Սարդուրի անվան առաջին մասը, ամենայն հավանականությամբ, դիցուհու անուն է, որը համապատասխանում է միջագետքյան Բշտարին, Շամիրամի կերպարային նախատիպին, քանի որ այդ անունը գրվել է նաև Բշտար դիցուհու գաղափարագրով՝ ^{md}XV-BCC (կարդա՝ Բշտար-դուրի)³⁵: Այս անվան համար առաջարկվել են մի շարք մեկնաբանություններ, որոնց թվում և «Բշտարի տուրք» (Բշտարն այստեղ պետք է մեկնաբանվի որպես նրան համապատասխան տեղական մի դիցուհի)³⁶: Սա ուղղակի համադրելի է Սոսանվեր Անուշավանի «Շաուշկա/Բշտար դիցուհու տուրք» մեկնաբանության հետ: Անկախ նույնիսկ այս մեկնաբանությունից՝ Արմավիրը կառուցապատող Սարդուրին, Բշտարին՝ համապատասխան դիցուհու հետ կապված իր անունով, կարող էր կապվել Արայի և Արամանյակի առասպելների հետ, նույնացվել Սոսանվեր Անուշավանի հետ կամ նույնիսկ հիմք դառնալ նրա կերպարի համար:

Քանի որ ուրարտական արքաները խոսում են նաև պուրակներ հիմնելու մասին, կարծիք է հայտնվել, որ Արամանյակի սոսիների պուրակը կարող էր հիմնված լինել դեռևս Արգիշթիի և Սարդուրիի ժամանակ³⁷: Արմավիրի առաջին ուսումնասիրողներից Ա. Երիցովի համաձայն՝ բլրի ստորոտին՝ հարավային կողմում, մեծ խորության վրա գտնվել են չինարի կամ

³² Ն. Տիրացյան. Արգիշթիխինիլիի հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների շուրջ ըստ սեպագիր արձանագրությունների. - Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը, Երևան, 2000, էջ 39-42:

³³ Ս. Հմայակյան, Հ. Սանամյան. նշվ. աշխ., էջ 225:

³⁴ Г. А. Тиран. Вопросы преемственности официального культа..., с. 60; I. Karapetyan. նշվ. աշխ.:

³⁵ Այս անվան վերաբերյալ տե՛ս Ե. Գրեկյան. Սարդուրի անվան մեկնության մի նոր փորձ. - Խալդյան զորությամբ... (եղած կարծիքների և գրականության հղումով):

³⁶ Ա. Պետրոսյան. Հայոց ազգաձագման հարցեր, էջ 52-53:

³⁷ Ս. Հմայակյան, Հ. Սանամյան. նշվ. աշխ., էջ 225, ծան. 51:

բարդու բներ³⁸: Ակնհայտ է, որ այդ նույնացումը կատարված է ըստ Արամանյակի սուսինների, որոնք թարգմանվում են «բարդի կամ չինար»: Ցավոք, XIX դ. գիտությունը հնարավորություն չունեցավ ավելի ճշգրիտ պարզելու այդ ծառաբների տեսակը: Հետագայում բլրի հարավային ստորոտում հայտնաբերվեցին Հայաստանի պատմության համար առաջնակարգ աղբյուր հանդիսացող մի քանի քար՝ հունարեն արձանագրություններով, հիերոգլիֆային և պիկտոգրաֆիկ նշաններով:

Կ. Տրևերը, համադրելով եղած ողջ նյութը, այդ թվում՝ հունարեն արձանագրությունների տեղեկությունները (որոնք հնարավոր է մեկնաբանել որպես պատգամախոսություններ) և Խորենացու տվյալները, եզրակացնում է, որ այդտեղ՝ բլրի հարավային ստորոտին է եղել արև-Ապոլոնի սրբավայրը՝ նրան նվիրված սուսինների պուրակով և պատգամախոսարանով: Այդտեղ է նա տեղայնացնում նաև Վաղարշակի կառուցած մեհյանը³⁹: Բայց բլրի հետագա հնագիտական ուսումնասիրությունը հանգեցրել է այլ կարծիքի, լավագույնս ձևակերպված Արմավիրի բազմավաստակ հետազոտող Գևորգ Տիրացյանի կողմից՝ որ Վաղարշակի մեհյանը կառուցված պիտի լիներ բլրի գագաթին եղած ուրարտական տաճարի վրա, փոքրիկ փոփոխություններով (ուր ի հայտ են եկել ուրարտական և հելլենիստական դարաշրջանի շինությունների մնացորդներ): Երևում էր, որ բլրի գագաթի շինությունները բազմիցս վերաշինվել և վերափոխվել են՝ ուրարտական կառույցը ձևափոխությունների է ենթարկվել հելլենիստական ժամանակներում, իսկ հետո հիմնովին վերափոխվել միջին դարերում⁴⁰: Տասնամյակներ անց, միայն վերջերս պեղվեց և բացահայտվեց բլրի գագաթի ուրարտական տաճարը⁴¹:

Ինչ շինություն կարող էր ներկայացնել երկրի սրբազան կենտրոնում, բլրի գագաթին, նախորդ դարաշրջանի հզոր պետության գերագույն աստծու տաճարի հիմքերի վրա և մերձակայքում ստեղծված հելլենիստական դարաշրջանի կառույցը: Տեղանքի պաշտամունքային բնույթը, ինչպես ասվել է, շատ մնայուն է: Կարո՞ղ էր այդտեղ բլրի գագաթին, կառուցվել մի ինչ-որ, ասենք, աշխարհիկ շինություն: Իհարկե, ոչ. այդտեղ եղել է պաշտամունքային մի կառույց, որը, եղած տվյալների հիման վրա, կարող է նույնացվել Խորենացու հիշատակած Վաղարշակի մեհյանի հետ: Այսինքն՝ տաճարի տեղայնացման վերաբերյալ հաստատվում է Գ. Տիրացյանի, և ոչ Կ. Տրևերի կարծիքը:

Բայց արդյո՞ք միայն պարզ մի տաճար: Այդ պաշտամունքային համալիրում պաշտվել են ոչ միայն աստվածներ, այլև արքայական նախնիները: Տիր-Ապոլոնի և Անահիտ-Արտեմիսի արձանների կանգնեցումը, իսկ Վահագն-Հերակլեսի արձանի՝ նախատեսված, բայց չհաջողված տեղադրումն այստեղ, արքայական նախնիների, արևի ու լուսնի հին արձանների պաշտամունքի սրբազան համալիրում, հիշեցնում է Մեծ Հայքի հարևան փոքր

³⁸ И. Карапетян, Ж. Хачатрян, А. Канемян. *Նշվ. աշխ.*, էջ 265:

³⁹ К. В. Тревер. *Նշվ. աշխ.*, էջ 105, 109–113, 131–132:

⁴⁰ Գ. Տիրացյան. *Արմավիրի պեղումները*. – ՊԲՀ, 1980, -2, էջ 30, 36, Գ. А. Тирацян. *Культура древней Армении*. Ереван, 1988, с. 82, 100–101.

⁴¹ I. Karapetyan. *Նշվ. աշխ.*:

զ) Կոմմագենեի՝ մ. թ. ա. III դ. Հայաստանի կազմում լինելը, իսկ հետագայում՝ միննույն պետական, կրոնական և մշակութային ընդհանրությունը պատկանելը, է) կառույցների մոտավորապես նույն դարաշրջանը (մ. թ. ա. III–I դդ.):

Այս բոլորը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Արմավիրի և Կոմմագենեի այդ կառույցները կարող էին կապված լինել միննույն դինաստիական պաշտամունքի հետ, բնորոշ նույն պետական-մշակութային ավանդույթին: Ժամանակագրական տեսակետից Արմավիրի առաջնայնությունն ակնհայտ է: Ընդ որում, Արմավիրի համալիրը կառուցված է եղել ավելի հին հայկական, ուրարտական և նույնիսկ նախաուրարտական կառույցների վրա և շարունակում է հին տեղական ավանդույթը (իսկ լեգենդներում այն հասցվում է մինչև հայոց ազգածնության դարաշրջան): Կոմմագենեի հիերոթեսիոնները չունեն տեղական հին նախատիպեր, կառուցված են համեմատաբար ուշ հիմնված քաղաքներում և անբնակ բարձունքներում: Եթե այդպես է, ապա Կոմմագենեի կառույցները պետք է, որ ուշ, որոշակիորեն վերափոխված և զարգացած շարունակությունը լինեին Երվանդունյաց Հայաստանի մայրաքաղաքի՝ Արմավիրի տաճարային համալիրի: Այս պնդումը, իհարկե, որոշ չափով ենթադրական է, բայց միանգամայն հավանական. հետագա պեղումները, թերևս, ավելի ճշգրիտ բացահայտումների հնարավորություն կտան⁴⁴:

Ըստ Խորենացու (Բ. ժբ)՝ Արտաշեսի ուղարկած աստվածների հելլենիստական արձանները սկզբնապես տեղադրվել են Անի-Կամախում և հետո միայն տարվել այլուր: Հայտնի է, որ հայ Արշակունի և, հնարավոր է, որոշ ավելի հին արքաներ ևս, թաղվել են Անի-Կամախում, որը գերագույն աստծու՝ Արամազդի կենտրոնն էր: Դատելով պարսիկների կողմից այդ աճյունները գերելու և հայերի կողմից դրանք շտապ հետ նվաճելու ու Աղքթում վերաթաղելու հայտնի պատմությունից⁴⁵՝ կարելի է կարծել, որ այդ աճյունները ևս սրբացված և պաշտամունքի օբյեկտներ են եղել: Սա հնարավոր է մեկնաբանել որպես հայաստանյան միննույն արքայական ավանդույթի մեկ այլ դրսևորում:

Վաղ միջնադարում Արմավիրը դարձել էր երկրորդական նշանակության մի ամրոց, իսկ զարգացած միջնադարում վերածվել փոքրիկ գյուղի: Բայց հոգևոր-պաշտամունքային առումով Արմավիրը պահպանել է իր կարևորությունը միշտ: Բլրի վրա կանգնեցված խաչը և Սուրբ Խաչ մատուռը ուխտատեղի էին դեռևս XIX դարում: Այդ, ըստ երևույթին, բազմիցս վերաշինված մատուռը կանգուն էր մինչև 1936 թ.⁴⁶:

Բլրի վրա ժամանակին եղել է մինչև քսան քարանձավ, բայց քամահարման հետևանքով ներկայումս կարելի հաշվել ոչ ավել, քան տասը:

⁴⁴ Այս պատկերացումներին նման որոշ տեղեկություններ կան հին վրացական ավանդական պատմության մեջ: Փառնավազ արքան թաղվում է իր հետ նույնացված Արմագի աստծու արձանի առջև, ուր հետագայում հիշվում է Արմագի, Գացի և Գա աստվածների եռյակ պաշտամունքային համալիրը (գերագույն և, թերևս, արևի ու լուսնի աստվածներ): Այս հարցի վերաբերյալ, հայկական նյութի համեմատությամբ, տե՛ս Ա. Պե տր ո ս յ ա ն. Արմավիր և Արմագի. հայ-վրացական հնագույն առնչություններ:

⁴⁵ Փալատոսի Բիզանդացու պատմությունից հայոց, Բնագիրը Բ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, Դ, իդ:

⁴⁶ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Հ. Ս ա ն ա մ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 226:

Մրանք նույնպես պետք է որ ունենային պաշտամունքային նշանակություն, իսկ հարավային լանջի քարանձավներից մեկը, կոչված Ծաղկավանք, սրբավայր է մինչ այժմ⁴⁷: Ծաղկավանք է կոչվում նաև Արայի լեռը: Այդ լեռան վրա գտնվող քարանձավում կա մի գերեզման, որը պատկանում է, իբր, սուրբ Վարվառեին, ուր ուխտի էին գալիս Համբարձումին⁴⁸: Մերձակայքում կան Շամիրամի անունով տեղանուններ, և քրիստոնեական Վարվառեն այստեղ փոխարինել է մի հին դիցուհու: Ակնհայտ է, որ Արմավիրի այս քարայրը Արայի լեռան քարայրի կրկնակն է և պիտի ունենար վաղնջական առասպելական նույն արմատները (կապված Արայի և Շամիրամի առասպելի «ծաղկային կողի» հետ)⁴⁹: Այս ուխտատեղին Արմավիրի վերջին պահպանված սրբությունն է, որի անվան՝ Արայի լեռան հետ առնչությունը կողմնակիորեն ի հայտ է բերում Արմավիրի հին տիրակալների՝ հայոց առասպելական նախնիների հեռավոր հիշատակը:

ПЕРВАЯ СТОЛИЦА АРМЕНИИ АРМАВИР
КАК КУЛЬТОВЫЙ ЦЕНТР

АРМЕН ПЕТРОСЯН, НВАРД ТИРАЦЯН

Резюме

Согласно этногоническому мифу, Армавир был основан патриархом Арамайисом, сыном Араманяка. Эти герои рассматриваются как трансформированные образы мифологических близнецов, божеств солнца и луны, а название Армавир связывается с именем анатолийского бога луны Арма. Армавирский холм был религиозным центром с эпохи ранней бронзы. В урартскую эпоху он входил в состав города Аргиштихинили, составляя его культовый «священный город». Хоренаци здесь упоминает храм царя Валаршака, посвященный культу царских предков, богов солнца и луны, а позже здесь были установлены их эллинистические статуи. Эти данные позволяют сопоставить армавирский комплекс с гиеротеонами коммагенских царей, посвященных совместному культу царских предков и богов.

⁴⁷ И. Карапетян, Ж. Хачатрян, А. Канемян. *Նշվ. աշխ.*, էջ 267–268:

⁴⁸ Այս մասին, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքի համատեքստում, տե՛ս Գ. Ղափանցյան. *նշվ. աշխ.*, էջ 99–100:

⁴⁹ Ա. Պետրոսյան. *Միրո կրակ և վիշապամարտ. առասպելի ծաղկային կողը.*– Հայ ժողովրդական մշակույթ, XIII, Երևան, 2006, էջ 209–219:

THE FIRST CAPITAL OF ARMENIA
ARMAVIR AS A CULT CENTER*ARMEN PETROSSYAN, NVARD TIRATSYAN*

S u m m a r y

According to the ethnogonic myth, Armavir was founded by the patriarch Aramays, son of Aramanyak. These heroes are considered as the transformed figures of the early divine twins, the sun and the moon gods, while the name of Armavir is derived from the Anatolian moon god Arma. The hill of Armavir has been a significant cult center since the Early Bronze epoch. In Urartian times it constituted the cultic "sacred town" of the city of Argishtikhinili. Khorenatsi mentions here the temple of the King Valarshak, sacred to the royal ancestors, the sun and the moon gods. Later on there were erected their Hellenistic statues. This enables us to compare the cultic complex of Armavir with the hierothesions of Commagene kings, sacred to the conjoint cult of the royal ancestors and gods.